

Sociaal en Cultureel Planbureau

SCP-reflectie op de plannen van het kabinet

Sociaal en Cultureel Planbureau
Den Haag, september 2024

1 Kabinetssplannen en de kwaliteit van de samenleving

Met de *Miljoenennota 2025* bouwt het kabinet voort op de afspraken uit het hoofdlijnenakkoord *Hoop, Lef en Trots*.¹ Als Sociaal en Cultureel Planbureau (SCP) reflecteren we hierop aan de hand van vier elementen van de kwaliteit van de samenleving, te weten: kwaliteit van leven, participatie, sociale samenhang en de relatie tussen burgers en de overheid. Bij elk element van de kwaliteit van de samenleving nemen we de huidige ‘stand van het land’² als vertrekpunt, inclusief hoe het met deze vier elementen gesteld is binnen verschillende groepen in de samenleving. We kijken daarbij voornamelijk naar verschillen in opleiding en inkomen. Daarna gaan we in op de gevolgen van de voorgenomen maatregelen voor de kwaliteit van de samenleving.

Goed beleid heeft niet alleen oog voor hoe het op dit moment in Nederland is gesteld, maar ook voor ontwikkelingen die daarop in de toekomst waarschijnlijk van invloed zijn, zoals vergrijzing, migratie en digitalisering. Zonder zo’n langetermijnperspectief neemt de kans op beleidssucces af. We besteden in deze reflectie daarom tevens aandacht aan de mogelijke gevolgen van dergelijke ontwikkelingen voor de kwaliteit van de samenleving in de toekomst.

2 Kwaliteit van leven

Hoe staat Nederland ervoor?

Vergeleken met de inwoners van andere landen in de Europese Unie gaat het gemiddeld genomen goed met de Nederlandse bevolking. Veel mensen beschikken over de financiële middelen voor een prettig leven en over een opleiding die hun een goede startpositie op de arbeidsmarkt biedt. De koopkracht is hoog, het aandeel mensen in armoede is relatief laag. Veel Nederlanders zijn dan ook tevreden met hun leven. Eenzaamheid komt in ons land iets minder voor dan in andere Europese landen en de ervaren gezondheid is in het algemeen goed, al neemt Nederland wat psychische klachten betreft een middenpositie in. Ook de toegankelijkheid van de Nederlandse zorg is in Europees opzicht goed.³ Ondanks de gunstige positie binnen Europa, zijn er in Nederland zorgelijke ontwikkelingen: zowel psychische klachten als eenzaamheid kwamen de afgelopen jaren meer voor, met name bij jongeren en jongvolwassenen. Ook gingen deze groepen zich minder gezond voelen en nam hun levenstevredenheid af. Verder is het aandeel leerlingen dat het onderwijs verlaat zonder startkwalificatie in de afgelopen tien jaar sterk gestegen, hoewel het recent weer licht daalde.

Dat de algemene situatie wat betreft welvaart, welbevinden en gezondheid als goed is te kwalificeren, laat onverlet dat er aanzienlijke verschillen tussen groepen zijn. Niet alle Nederlanders voelen zekerheid over hun financiële situatie.⁴ Recent bedreigde de hoge inflatie vooral de financiële bestaanszekerheid van lage inkomens en lage middeninkomens, maar door onder meer overheidsmaatregelen staat de koopkracht er voor de meeste mensen weer beter voor. Desondanks hebben vooral mensen die afhankelijk zijn van uitkeringen niet altijd genoeg inkomen om rond te komen.⁵ Bovendien is het stelsel van inkomensondersteuning versnipperd en complex, waardoor hulp niet iedereen bereikt, waaronder degenen die deze hulp juist het hardst nodig hebben.⁶ Mensen in financiële bestaansonzekerheid hebben vaker te maken met een stapeling van problemen op andere terreinen, zoals op sociaal, cultureel of gezondheidsvlak. Verschillen in welvaart, welzijn en gezondheid gaan gepaard met verschillen in opvattingen over de maatschappij en de politiek en met verschillen in het vertrouwen in de politiek. De verschillen zijn structureel en hardnekkig en daarmee een maatschappelijke kwestie die politieke aandacht vraagt.⁷

Maatschappelijke ontwikkelingen kunnen gevolgen hebben voor welzijn en gezondheid. Door de vergrijzing van de bevolking daalt het gemiddelde welbevinden en neemt de gezondheid af: ouderen ervaren minder welbevinden en meer gezondheidsproblemen die tegelijkertijd spelen.⁸ Die hangen samen met verschillen in de sociaaleconomische positie van mensen. De verwachting is overigens dat opleidingsverschillen een steeds kleinere rol zullen spelen, want de groep mensen met alleen basisonderwijs zal in omvang afnemen. De vergrijzing gaat gepaard met een hogere ziektelast, wat de zorgvraag complexer maakt en de druk op de zorg vergroot. Tegelijk zal de vergrijzing naar verwachting leiden tot een relatieve afname van het aantal mantelzorgers, wat het bestaande tekort aan zorgpersoneel nijpender zal maken. Automatisering en digitalisering kunnen een deel van de druk wegnemen, maar het is de vraag of dat voldoende soelaas zal bieden om aan de stijgende zorgvraag te voldoen.

Wat is het kabinet van plan?

Het hoofdlijnenakkoord constateert dat Nederland een 'prachtig land' is, maar ook 'dat Nederlanders bezorgd zijn geworden over hun toekomst'.⁹ Directe doelen of maatregelen om het welzijn te verbeteren stelt het kabinet niet voor. Andere maatregelen kunnen echter wel degelijk van invloed zijn op het gemiddelde (subjectief) welzijn van Nederlanders. Verschillen tussen landen hebben te maken met onder meer de hoogte van het bruto binnenlands product, het inkomen van huishoudens, het vertrouwen in andere mensen, het stelsel van (gezondheids)zorg en de vrijheid om zelf keuzes te kunnen maken. Dit zijn elementen waar het kabinet wel aandacht voor heeft. Ook financiële bestaanszekerheid en de kwaliteit van het bestuur zijn belangrijk. Aan deze laatste twee onderwerpen besteedt het kabinet veel aandacht, evenals aan de (gezondheids)zorg.

Extra aandacht heeft het kabinet voor zogenoemde 'mensen in de knel' en 'werkende armen'. Voor deze groepen neemt het kabinet maatregelen als verhoging van de huurtoeslag en het kindgebonden budget, die leiden tot verbetering van de inkomenssituatie op korte termijn.¹⁰ Tegelijk wil het kabinet toe naar een nieuw, minder complex stelsel. In onderzoek en beleid wordt dan vaak gesproken over algemene (inkomens)ondersteuning die voor grote groepen mensen hetzelfde is. Dat maakt het nieuwe stelsel eenvoudiger, maar daardoor zal er minder rekening kunnen worden gehouden met specifieke groepen voor wie het beleid onvoldoende ondersteunend werkt. Voor hen kan de bestaansonzekerheid dan juist toenemen. Verder stelt het kabinet in de miljoenennota dat het de problematische schulden aan wil pakken door een pakket aan maatregelen te nemen, waaronder uitbreiding van de basisdienstverlening schuldhelp en investeren in vroegsignalering. Daarnaast noemt het kabinet specifiek de middeninkomens, waarvoor het een lastenverlichting doorvoert om hun financiële positie te verbeteren.

Het kabinet heeft aandacht voor vermindering van het aantal mensen dat in armoede leeft. Het streven is om de armoede niet te laten stijgen. Ten aanzien van de kinderarmoede komt dat overeen met de ambitie van het vorige kabinet; voor totale armoede is dat een afzwakking (dat was halvering in 2030). Bovendien stelt het kabinet expliciet dat het niet wil nivelleren. De maatregelen die het kabinet neemt leiden volgens ramingen van het Centraal Planbureau (CPB) bij elkaar tot een daling van de armoede en een stijging van de (doorsnee) koopkracht, procentueel ongeveer evenveel voor lagere als voor hogere inkomensgroepen.¹¹

Ook voor andere specifieke groepen heeft het kabinet maatregelen die positief kunnen uitpakken voor hun (subjectieve) kwaliteit van leven. Bijvoorbeeld de aanpak van geweld gericht tegen lhbtq+'ers of

de inzet tegen degenen die zich schuldig maken aan discriminatie, racisme, antisemitisme en moslimhaat.

Voor het welzijn van migranten is het beeld tweeledig. Enerzijds kunnen maatregelen als het bestrijden van lage lonen en slechte arbeidsomstandigheden, en de nadruk op het leren van de taal, positief uitpakken. Anderzijds zal het welbevinden van asielmigranten nog verder onder druk komen te staan dan nu al het geval is door afschaffing van de asielvergunning voor onbepaalde tijd, beperking van de rechtsbijstand, verlenging van de periode van naturalisatie en beperking van gezinshereniging.¹²

Behalve voor financiële bestaanszekerheid heeft het kabinet ook oog voor andere aspecten van bestaanszekerheid: het sterker voorzien in kwaliteit en toegankelijkheid van zorg, voldoende huisvesting en kwalitatief goed onderwijs. De genoemde voornemens zijn maar deels uitgewerkt in de voorgestelde maatregelen, waardoor het de vraag is wat er realiseerbaar is. Ten aanzien van de zorg benoemt het kabinet een aantal ambities op bestaande knelpunten: beheersbare zorguitgaven, betere toegang tot zorg, en aanpak van de personeelskrapte.

Het kabinet wil het werken in de zorg aantrekkelijker maken, door in te zetten op 'meer autonomie, loopbaanperspectief, goede arbeidsvoorwaarden en beperking van regeldruk'¹³, maar de uitwerking van de genoemde maatregelen in financiële termen is niet duidelijk. Bovendien schrapt het kabinet het programma Toekomstbestendige Arbeidsmarkt Zorg en Welzijn, dat bedoeld was om de personeelskrapte te verminderen. In de miljoenennota benoemt het kabinet vergroten van de arbeidsparticipatie als mogelijkheid. Daarnaast stelt het kabinet dat er andere mogelijkheden zijn om de krapte tegen te gaan, zoals een groter beroep op vrijwilligers en mantelzorgers, en arbeidsmigratie. In de miljoenennota prioriteert het kabinet personeelskrapte in de zorg, en zet daarmee een eerste stap om personeelskrapte in deze sector aan te pakken. Afhankelijk van de verdere uitwerking zal moeten blijken of dit toereikend is.

Een belangrijke focus van het kabinet ligt bij het verbeteren van de betaalbaarheid van de zorg voor huishoudens. Hiertoe verlaagt het kabinet het eigen risico. Deze maatregel leidt, net als het maximaliseren van de eigen bijdrage per behandeling in de medisch-specialistische zorg, tot verlaging van de financiële drempel tot zorg. Dit kan het mijden van zorg verminderen en daarmee een positief effect hebben op gezondheid en welzijn. Daartegenover zal verlaging van het eigen risico leiden tot een grotere zorgvraag en daarmee grotere druk zetten op de arbeidsmarktknelpunten in de zorg.¹⁴ Door deze maatregelen nemen de collectieve uitgaven voor zorg toe, wat beheersing van de collectieve zorguitgaven bemoeilijkt.¹⁵

Andere ambities van het kabinet op het terrein van zorg zijn de gezondheid verbeteren en de gezondheidsverschillen verkleinen. Bij deze algemeen geformuleerde doelstellingen is niet duidelijk waar het kabinet op wil inzetten: bijvoorbeeld op fysieke gezondheid of mentale gezondheid? Die duidelijkheid is nodig voordat het kabinet maatregelen kan nemen om de knelpunten gericht aan te pakken. In het hoofdlijnenakkoord benoemt het kabinet wel enkele generieke maatregelen, zoals het verbeteren van de ouderenzorg (waar het geld voor uittrekt) en het inzetten op preventie. Aan de andere kant bezuinigt het kabinet op de curatieve en langdurige zorg en verlaagt het de intensivering voor de publieke gezondheid.

Bij de uitwerking van het voornemen ‘preventie meer centraal te stellen’¹⁶ is een belangrijk aandachtspunt om aan te sluiten bij de leefwereld van mensen; bij wat ze kunnen en willen, en bij hun omgeving. Daarin liggen soms drempels om gezond te eten of voldoende te bewegen.¹⁷

Tot slot: de gesignaleerde trends van afnemende mentale gezondheid en toenemende eenzaamheid leiden (nog) niet tot extra maatregelen van het kabinet. Wel stelt het kabinet voor om een Interdepartementaal Beleidsonderzoek (IBO) te starten naar mentale gezondheid, waarvan de resultaten in 2025 klaar moeten zijn. Concrete maatregelen zijn nodig, want als deze ontwikkelingen doorzetten kan dat gevolgen hebben voor de toekomstige arbeids- en overige participatiemogelijkheden. Problemen die nu bij jongeren spelen, kunnen in de toekomst doorwerken.

3 Participatie

Hoe staat Nederland ervoor?

Participatie betreft de verschillende manieren waarop mensen meedoen in de samenleving. Arbeidsparticipatie is belangrijk, maar daarnaast doen mensen ook op andere manieren mee, zoals via zorg voor kinderen, mantelzorg, vrijwilligerswerk, een leven lang leren en allerlei vrijetijdsactiviteiten. Vergeleken met inwoners van andere Europese landen zijn Nederlanders op veel gebieden actief. Er is bijvoorbeeld geen land in Europa waar naar verhouding meer mensen vrijwilligerswerk doen of betaald werk verrichten. Daar staat tegenover dat Nederlanders gemiddeld de kortste werkweek van Europa hebben, vooral doordat veel vrouwen in deeltijd werken. Bovendien hebben Nederlanders relatief vaak een flexibel dienstverband. Werken in deeltijd en/of in een flexibel dienstverband kan gepaard gaan met onzekerheid over gezinsvorming en het kunnen kopen van een woning, maar kan ook bijdragen aan de goede balans die velen tussen vrije tijd en werk ervaren. Relatief veel Nederlanders volgen scholing via hun werk om goed inzetbaar te blijven op de arbeidsmarkt. Ongelijkheden zijn er ook: mensen met meer hulpbronnen, met name in de vorm van onderwijs, hebben vaker betaald werk, betere toegang tot werkgerelateerd leren, betere mogelijkheden om vroeg met pensioen te gaan of juist later uit te treden, en doen vaker vrijwilligerswerk. De laatste jaren nam het aandeel werkenden toe, fluctueerde het aandeel vrijwilligers en leek het aandeel mantelzorgers iets af te nemen. Cultuur- en sportdeelname zakten tijdens de coronapandemie in. Sportdeelname is inmiddels nagenoeg terug op het oude niveau van voor de pandemie, cultuurdeelname niet helemaal.¹⁸

Brede maatschappelijke ontwikkelingen kunnen participatie beïnvloeden. Ondanks de gestegen AOW/pensioenleeftijd betekent de voortschrijdende vergrijzing dat een slinkend aandeel van de bevolking betaald werk verricht. Migratie kan mede het ventiel zijn dat de druk op de arbeidsmarkt verlicht. Door de vergrijzing groeit de druk op de potentiële beroepsbevolking, waardoor het risico op meer combinatie-druk toeneemt, met name omdat er ook een groter beroep op mantelzorg te verwachten is. Fitte ouderen zouden vaker mantelzorg en vrijwilligerswerk kunnen bieden, al moet dit potentieel niet overschat worden. Technologische ontwikkelingen als automatisering, digitalisering en kunstmatige intelligentie kunnen eveneens helpen om de druk op de arbeidsmarkt te verlichten. Dit vraagt dan wel andere vaardigheden van mensen. Ook ontwikkelingen met betrekking tot het klimaat, zoals de energietransitie en klimaatadaptatie, betekenen een vraag naar andere vaardigheden van mensen. Vast staat dat de arbeidsmarkt gaat veranderen. Sommige beroepen zullen verdwijnen of van inhoud veranderen. Sommige sectoren zullen krimpen, andere zullen groeien. Dit onderstreept het belang van een leven lang ontwikkelen.

Wat is het kabinet van plan?

In het eerste hoofdstuk van het hoofdlijnenakkoord vestigt het kabinet meteen de aandacht op meedoen op de arbeidsmarkt. Het akkoord bevat voorstellen die mogelijk een positief effect hebben op arbeidsparticipatie. Zo kunnen de plannen om de lasten op arbeid te verlichten en de marginale belastingdruk voor burgers te verlagen ten goede komen aan werkenden. Daarnaast zet het kabinet in op meer vaste contracten voor werknemers en wil het voor meer zekerheid zorgen voor zzp'ers en uitzendkrachten. Deze maatregelen kunnen positief uitpakken voor hun bestaanszekerheid in geval van ziekte.

Het nieuwe kabinet zet de plannen voor een stelselherziening van de kinderopvang door, vanuit de gedachte dat mensen dan meer kunnen (gaan) werken. In de vorige kabinetsperiode plaatsten het SCP en het CPB bij dit plan de kanttekening dat dit gepaard gaat met hoge kosten voor de staatskas, terwijl de arbeidsparticipatie er niet noemenswaardig door zal toenemen.¹⁹ Bovendien zullen vooral hogere inkomens ervan profiteren, want de kosten zijn voor lagere inkomens momenteel al laag en zullen door deze plannen juist stijgen.

Vergeleken met de aandacht voor betaald werk blijven andere vormen van meedoen onderbelicht in het hoofdlijnenakkoord. Een leven lang ontwikkelen kan een belangrijke rol spelen voor de duurzame inzetbaarheid van werkenden in een krappe arbeidsmarkt. De miljoenennota stelt dat goede scholing van werkenden 'essentieel' is voor de arbeidsproductiviteit en koppelt dit aan het verkennen van de mogelijkheden voor sectorale ontwikkelpaden. Vrijwilligerswerk is een belangrijke vorm van participatie met grote baten voor zowel samenleving als individu, maar blijft onbenoemd in de plannen van het kabinet. Volgens het hoofdlijnenakkoord zou de positie van mantelzorgers moeten worden versterkt, maar de uitwerking van dit voornemen blijft weinig concreet. Voor een groter beroep op mantelzorg is een strategie onontbeerlijk. Zonder strategie is er het risico op toenemende overbelasting, vooral bij vrouwen, omdat mantelzorg vaker gecombineerd zal worden met een baan en een gezin, wat ook tot uitval op de arbeidsmarkt kan leiden.²⁰

Wat betreft vrijetijdsactiviteiten schuilt in de voorgenomen belastingverhoging op sport, cultuur en andere vormen van vrijetijdsbesteding het risico dat mensen daar minder of minder vaak deelgenoot van kunnen zijn, vooral mensen met een wat krappere beurs.

4 Sociale samenhang

Hoe staat Nederland ervoor?

De manier waarop mensen met elkaar verbonden zijn, heeft veel gevolgen voor een samenleving. Sociale samenhang is de voedingsbodem voor de onderlinge solidariteit, kan polarisatie helpen voorkomen en mensen stimuleren om aan de samenleving mee te doen. Burgers noemen de manier van samenleven regelmatig een bron van zorg, maar ook een sterk punt van Nederland.²¹ Dit geldt ook voor het beeld van de sociale samenhang in Nederland: er gaat veel goed, maar er zijn ook zorgen. Dit heeft ermee te maken dat sociale samenhang uiteenlopende onderwerpen bestrijkt die vanuit verschillende perspectieven in de samenleving heel anders gewaardeerd kunnen worden.²²

Het sociaal vertrouwen in Nederland is in vergelijking met andere Europese landen hoog. Het schommelt de afgelopen jaren een beetje, maar vertoont sinds de (na)zomer van 2023 een dip.²³ Veel Nederlanders zijn tevreden over hun buurtgenoten en voelen zich thuis in hun buurt. Nederlanders

leven minder sociaaleconomisch gesegregeerd dan mensen in veel andere Europese landen. Wat betreft de binding met hun land nemen Nederlanders een Europese middenpositie in.²⁴

Hier staan enkele aandachtspunten tegenover. Zo groeiden de leefwerelden van de meest en minst welvarende Nederlanders tussen 2011 en 2020 uit elkaar. Ook zijn de leefwerelden van groepen Nederlanders met een andere herkomst relatief gescheiden. Vooral de meest welvarende Nederlanders zonder internationale wortels komen in de buurt of op het werk maar weinig mensen tegen met een herkomst buiten Nederland.²⁵

Een aanzienlijk deel van de Nederlanders ervaart discriminatie, meer dan in veel andere Europese landen. Mensen voelen zich vooral gediscrimineerd om hun etniciteit, religie of huidskleur, en ook om hun gender, leeftijd, seksuele voorkeur of een beperking. Van de Nederlanders wier ouder(s) in het buitenland geboren zijn ervaart 36% discriminatie. Dit is hoger dan het EU-gemiddelde van 21%.²⁶ Het ministerie van Binnenlandse Zaken rapporteerde in 2023 meer discriminatie-incidenten op grond van herkomst en antisemitisme dan in 2022.²⁷ Ervaren discriminatie en uitsluiting, bijvoorbeeld op de arbeidsmarkt, gaan ten koste van het vertrouwen in instituties en van de betrokkenheid van mensen bij de samenleving.²⁸

Wat is het kabinet van plan?

Het hoofdlijnenakkoord benoemt sociale samenhang één keer expliciet. De aanneming daarbij is dat migratie de sociale samenhang onder druk zet. De miljoenennota refereert aan zorgen onder de bevolking over de invloed van migratie op de sociale samenhang, met eveneens de veronderstelling dat de voorgenomen inperking van migratie de sociale samenhang ten goede zou komen. Onderzoek laat zien dat dit genuanceerd ligt. Het verband tussen migratie, diversiteit en sociale cohesie kan op verschillende manieren worden bekeken.

Ten eerste staat een aanzienlijk deel van de Nederlanders kritisch tegenover migratie en de invloed ervan op de samenleving. Volgens hen zou een beperking van migratie bevorderlijk zijn voor het samenleven.²⁹ Toch is het negatieve oordeel zeker niet eensluidend; een flink deel van de bevolking is neutraal of negatief over migratiebeperking.

Ten tweede zijn er aanwijzingen dat de toenemende verscheidenheid van herkomstgroepen en het steeds vaker tijdelijke verblijf van migranten nadelig kunnen uitwerken op sociale cohesie in de buurt, bijvoorbeeld in de vorm van minder positieve contacten tussen bewoners, minder sociaal vertrouwen en meer spanningen in etnisch diverse wijken.³⁰ Toch is het belangrijk in ogenschouw te nemen dat etnisch diverse wijken vaak gekenmerkt worden door sociaaleconomische achterstanden, slechtere woningen, een verloederde woonomgeving en veel verloop, wat het negatieve effect op cohesie mede kan verklaren.³¹ Omgevingskenmerken – of het nu gaat om de buurt, school of werkomgeving – zijn medebepalend voor de relatie tussen migratie, etnische diversiteit en sociale cohesie.³² Bovendien kan bij een positief leef-, leer- en werkklimaat etnische diversiteit ook positief uitwerken op het thuisgevoel.³³

Migranten zelf, ten derde, hebben vaak (in eerste instantie) minder binding met Nederland en minder vertrouwen in buurtbewoners.³⁴ Deze verschillen kunnen echter verdwijnen met de tijd, maar dit is afhankelijk van omstandigheden, zoals sociaaleconomische positie en ervaren discriminatie.³⁵

Het kabinetsvoornemen om migratie te beperken kan in bepaalde contexten een positieve bijdrage leveren aan sociale cohesie, maar is zeker niet dé oplossing voor alle problemen op dat vlak. De aanpak van uitdagingen rondom samenleven in verscheidenheid vraagt een breed pallet aan maatregelen.

De plannen van het kabinet bevatten nog andere maatregelen rondom migratie die de sociale samenhang indirect kunnen beïnvloeden. Zo kunnen door het intrekken van de Spreidingswet bestaande verschillen tussen gemeenten als het gaat om opvang blijven bestaan of groter worden, waardoor de leefwerelden van verschillende groepen Nederlanders verder uit elkaar kunnen gaan lopen.

Het voorstel van het kabinet om werkgevers medeverantwoordelijk te maken voor huisvesting van arbeidsmigranten kan, afhankelijk van de nadere uitwerking van bijvoorbeeld kwaliteitseisen, positief uitwerken op hun leefsituatie en ten goede komen aan sociale samenhang in buurten waar die nu vaak onder druk staat. De inzet op het verstevigen van de positie van het Nederlands, bijvoorbeeld door het verhogen van de taaleis bij naturalisatie of het tegengaan van verengelsing in het hoger onderwijs, kan bevorderlijk zijn voor cohesie als het mensen in staat stelt beter Nederlands te leren. Hier staat tegenover dat het verhogen van taaleisen voor sommigen het naturalisatieproces juist kan bemoeilijken, wat ongunstig is voor de integratie in de samenleving.

In het hoofdlijnenakkoord bestaat een beeld van immigratie als risico voor Nederland, omdat dit niet alleen de sociale samenhang, maar ook publieke voorzieningen zoals de zorg en financiën onder druk zet. De miljoenennota koppelt bevolkingsgroei door migratie aan dezelfde maatschappelijke problemen. Vandaar het voornemen in het hoofdlijnenakkoord om de 'asielinstroom en -opvangcrisis voor de komende tijd te bestrijden'. De constatering dat arbeidsmigratie nodig is voor de economie, denk bijvoorbeeld aan kennismigratie, gaat gepaard met het voornemen om de regels aan te scherpen met het oog op 'wat gemeenten, onderwijs, zorg en wonen kunnen dragen'. Het beeld om mensen van buitenaf als risico of last te zien kan bevreedend werken voor minderheidsgroepen en hun kwaliteit van leven verminderen. Een dergelijk beeld bij de overheid lijkt niet bevorderlijk voor hoe Nederlanders met en zonder migratieachtergrond in een diverse samenleving met elkaar omgaan. Daarmee kan het ten koste gaan van de sociale cohesie.

Naast migratie kunnen brede maatschappelijke ontwikkelingen als vergrijzing en digitalisering van invloed zijn op de sociale samenhang. Een recente toekomstverkenning van sociale cohesie schetst voor de meeste scenario's een vrij stabiel beeld als het gaat om de mogelijke consequenties van demografische veranderingen.³⁶ De gevolgen van andere mogelijke toekomstige ontwikkelingen zijn in grote mate onbekend. Een risico vormen digitale ontwikkelingen, die gescheiden leefwerelden, parallelle werkelijkheden en de manipulatie van bevolkingsgroepen via desinformatie in de hand kunnen werken.³⁷ Het kabinet besteedt geen expliciete aandacht aan deze mogelijke uitdagingen voor sociale samenhang in de toekomst.

Het kabinet ziet het bevorderen van de (toekomstige) sociale cohesie in het onderwijs niet als prioriteit. Het schaft enkele mogelijkheden daartoe af, door de maatschappelijke diensttijden de subsidie voor gemengde brugklassen in te trekken, en te korten op het programma School en omgeving.³⁸ De voorgenomen bezuinigingen op onderwijs kunnen negatief uitpakken voor kwetsbare groepen, waardoor ongelijkheid toeneemt, met uiteindelijk negatieve effecten voor de sociale cohesie.

5 Relatie tussen burgers en de overheid

Hoe staat Nederland ervoor?

In Nederland bestaat er brede en stabiele steun voor de democratie. Wel daalde recent de tevredenheid over het functioneren ervan.³⁹ Dat komt vooral doordat mensen de laatste jaren erg kritisch zijn over de manier waarop politici en bestuurders de democratie in praktijk brengen. Alhoewel het vertrouwen in de regering vergeleken met andere EU-landen niet onder het gemiddelde scoort, is het politiek vertrouwen voor Nederlandse begrippen al geruime tijd behoorlijk laag, met een kleine opleving rond de verkiezingen.⁴⁰ In de winter van 2023/2024 gaf 51% van de Nederlanders een 6 of hoger voor hun vertrouwen in de Tweede Kamer en 49% gaf een 6 of hoger voor hun vertrouwen in de regering. Er zijn hierin duidelijke groepsverschillen. Zo is het politieke vertrouwen lager onder mensen met basis- of voorbereidend middelbaar beroepsonderwijs en in de laagste inkomensgroep.⁴¹

Nederlanders kennen de overheid legitimiteit toe, blijkt uit de breed ervaren burgerplicht dat je wetten hoort na te leven, ongeacht persoonlijke belangen en voorkeuren.⁴² Hoewel de toegekende legitimiteit onder alle groepen aanzienlijk is, bestaan er ook hier verschillen naar opleiding en inkomen. Mensen met een wo- of hbo-opleiding en mensen in de hoogste inkomensgroep dichten de overheid meer legitimiteit toe dan andere groepen. Drie dimensies zijn relevant voor het oordeel over het functioneren van de overheid: responsiviteit, procedurele rechtvaardigheid en behaalde resultaten. Oordelen van burgers hierover zijn van invloed op het vertrouwen van burgers. Momenteel is het oordeel over elk van deze drie aspecten negatief, vooral onder mensen met alleen basisonderwijs of een opleiding in het voorbereidend middelbaar beroepsonderwijs en in lagere inkomensgroepen.⁴³

Wat is het kabinet van plan?

Het kabinet stelt zich ten doel het vertrouwen van Nederlanders te herwinnen. Om dat te doen is het belangrijker om te sturen op goed bestuur als voorwaarde voor vertrouwen dan op het vertrouwen zelf.⁴⁴ Het kabinet onderkent dat door in te zetten op een agenda voor goed bestuur en een sterke rechtsstaat. De toeslagenaffaire en ‘Groningen’ onderstrepen het belang hiervan. Daartoe wil het kabinet komen tot ‘een agenda voor vernieuwing van de democratie, de rechtsstaat, het bestuur en de controle daarop’.⁴⁵

Het kabinet neemt een aantal maatregelen om de democratische rechtsstaat te versterken, en daarmee vertrouwen te winnen. Zo zet het onder meer in op aanpassing van het kiesstelsel, de komst van een constitutioneel hof om wetten aan de Grondwet te toetsen en het doorzetten van de behandeling van het wetsvoorstel voor een correctief referendum. Betere representatie en meer procedurele rechtvaardigheid kunnen ervoor zorgen dat burgers het gevoel hebben dat de overheid luistert, de belangen zorgvuldig afweegt en hun rechten beschermt. Afhankelijk van de uiteindelijke vormgeving legt het kabinet met deze plannen een basis om vertrouwen te herstellen.

Bepalend voor de relatie tussen burgers en de overheid is echter vooral de mate waarin de regering erin slaagt problemen op te lossen. Het uitgangspunt in het hoofdlijnenakkoord is dat maatregelen haalbaar en uitvoerbaar zijn. Toch is dat niet voor alle voorstellen zeker. Zo staan bijvoorbeeld de plannen om de stikstofregels te versoepelen en de asielopvang te versoepelen op gespannen voet met Europese verdragen. Als de verwachtingen niet waar te maken zijn, kan dit het vertrouwen in de overheid schaden van vooral die groepen die juist dit voorgenomen beleid steunen.⁴⁶

Mensen verschillen in hun opvattingen over belangrijke thema's. Het kabinetsbeleid kan het vertrouwen herstellen van degenen die het strengere asielbeleid of de versoberde verduurzamingsplannen steunen. Zo is 67% van de Nederlanders het eens met de stelling dat er een maximum zou moeten worden gesteld aan het aantal arbeidsmigranten dat zich per jaar in Nederland mag vestigen.⁴⁷ En 48% van de Nederlanders vindt dat de overheid te veel doet tegen klimaatverandering.⁴⁸ Onder mensen die daar anders over denken kan beleid in die richting juist leiden tot een dalend vertrouwen.⁴⁹

Voor het vertrouwen in de politiek speelt niet alleen de institutionele inrichting, maar ook de dagelijkse praktijk van politici en ambtenaren een rol.⁵⁰ Het doen en laten van politici en de politiek-bestuurlijke cultuur vormen hierbij een aandachtspunt, zoals de omgangsvormen van politici in de Tweede Kamer en het doen van uitspraken met een twijfelachtig waarheidsgehalte.⁵¹ Het zou goed zijn als het kabinet zich rekenschap geeft van het belang dat mensen hechten aan goede politieke omgangsvormen. Daarnaast zijn de eigen ervaringen van mensen met overheidsinstanties en ambtenaren belangrijk. De nadruk op vertrouwen vanuit de overheid naar burgers, evenals het inzetten op het 'recht op vergissen', 'ambtelijk vakmanschap' en het 'burgerperspectief' zijn stappen in de goede richting.

Het kabinet lijkt burgers die van hun democratisch recht op belangenbehartiging en protest gebruik willen maken minder te vertrouwen. Dat blijkt uit het voornemen in het hoofdlijnenakkoord om te onderzoeken 'of en hoe nadere vereisten gesteld kunnen worden aan de representativiteit van belangenorganisaties met een ideëel doel'. Daarnaast is het kabinet van plan om scherper onderscheid te maken tussen '(vreedzaam) demonstreren en ordeverstoringen'.

6 Tot slot

De kabinetsplannen rond bestaanszekerheid, beter bestuur, meer zeggenschap en toegankelijker publieke voorzieningen kunnen bijdragen aan de kwaliteit van de samenleving. De veelal generieke maatregelen zijn evenwel minder effectief om de bestaande verschillen in de samenleving te verkleinen. Specifiekere maatregelen voor mensen met achterstanden kunnen helpen om de door het kabinet gewenste verkleining van verschillen in gezondheid te realiseren. In dat verband verdienen ook de groeiende problemen van jongeren en jongvolwassenen aandacht.

Dat zou mede de kans vergroten dat meer mensen participeren op de arbeidsmarkt en ook elders in de samenleving meedoen, bijvoorbeeld met vrijwilligerswerk of mantelzorg. Bij die inzet op meer participatie in de breedte blijft aandacht voor de grenzen aan de belastbaarheid van mensen geboden. Zo is de observatie dat de positie van mantelzorgers moet worden 'versterkt' nog niet concreet uitgewerkt. Vergeleken met de aandacht voor participatie in betaald werk en mantelzorg heeft het kabinet minder oog voor de (grond)wettelijke taak om goede voorwaarden te scheppen voor cultuur en andere vormen van zinvolle vrijetijdsbesteding. Maatregelen als btw-verhogingen op tal van activiteiten in de vrije tijd kunnen grotere ongelijkheid in de deelname daaraan met zich meebrengen.

Met uitzondering van voornemens rond burgerschapsvorming in het onderwijs en de aanpak van discriminatie lijkt de inzet van het kabinet op het thema sociale cohesie zich grotendeels te concentreren op het beperken van migratie. Het voornemen om migratie te beperken sluit aan bij de mening daarover van een flink deel van de Nederlandse bevolking. Het is echter de vraag hoe dit

uitpakt voor de sociale samenhang.

De plannen van het kabinet bevatten ook een aantal maatregelen die mogelijk negatief uitpakken voor de sociale cohesie. Bezuinigingen in het onderwijs kunnen bijvoorbeeld leiden tot meer ongelijkheid en een verdere scheiding van leefwerelden. Er is in de miljoenennota weinig aandacht voor het vergroten van kansengelijkheid. Dit is zorgelijk, aangezien verschillen in hulpbronnen of levenskansen samenhangen met verschillen in welbevinden, participatie, sociale samenhang en vertrouwen in de overheid. Het bevorderen van elk daarvan is gediend met aandacht voor grotere kansengelijkheid.

Het kabinet treft een samenleving aan met ongenoegen en onenigheid over grote vraagstukken als migratie en verduurzaming, in combinatie met een laag vertrouwen in de overheid. Herstel van dat vertrouwen vergt vooral dat mensen het gevoel krijgen dat de overheid goed luistert, belangen juist afweegt en problemen daadwerkelijk oplost. In het beleidsoptimisme over heronderhandelen met 'Brussel' schuilt niet alleen het risico op een tekort op de begroting, maar ook het gevaar dat problemen niet op te lossen en gewekte verwachtingen niet in te lossen zijn. Dat zou het vertrouwen in de overheid geen goed doen.

-
- ¹ *Hoop, lefen trots* - Hoofdlijnenakkoord 2024 – 2028 van PVV, VVD, NSC en BBB.
- ² Zoals recent opgetekend in L. Vermeij, Y. de Kluizenaar, M. Reijnders en M. Coenders (red.) (2024). *Koersen op kwaliteit van de samenleving. Sociale en Culturele Ontwikkelingen 2024*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- ³ OECD (2023). *Health at a Glance*. Parijs: Organisation for Economic Co-operation and Development.
- ⁴ L. Vermeij, Y. de Kluizenaar, M. Reijnders en M. Coenders (red.) (2024). *Koersen op kwaliteit van de samenleving. Sociale en Culturele Ontwikkelingen 2024*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- ⁵ Commissie sociaal minimum (2023). *Een zeker bestaan. Naar een toekomstbestendig stelsel van het sociaal minimum. Rapport II*. Den Haag: Commissie sociaal minimum.
- ⁶ I. Plaisier, M. Reijnders en A.L. Schotel, m.m.v. P. Schyns (2024). *Zien, luisteren en helpen. Wat gemeenten kunnen doen voor een beter bereik in het sociaal domein*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- ⁷ C. Vrooman, J. Boelhouwer, J. Iedema en A. van der Torre (2023). *Eigentijdse ongelijkheid. De postindustriële klassenstructuur op basis van vier typen kapitaal. Vershil in Nederland 2023*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- ⁸ C. van Campen, J. Iedema en J. de Haan (2024). *Investeren in vitale ouderen: Een verklaringsmodel van veranderingen in hulpbronnen en participatie op welbevinden in de vergrijzende samenleving*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau; L. den Broeder, C. Couwenbergh, H. Hilderink en J. Polder (2023). *Opgaven voor volksgezondheid en zorg op weg naar 2050. Vooruitblik Volksgezondheid Toekomstverkenning 2024*. Bilthoven: Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu.
- ⁹ *Hoop, lefen trots* - Hoofdlijnenakkoord 2024 – 2028 van PVV, VVD, NSC en BBB.
- ¹⁰ CPB (2024). *Analyse budgettaire en economische effecten van het hoofdlijnenakkoord 2025-2028*. Den Haag: Centraal Planbureau.
- ¹¹ CPB. (2024). *Macro Economische Verkenning 2025 (MEV)*. Den Haag: Centraal Planbureau.
- ¹² SCP (2024). *Reflectie op het hoofdlijnenakkoord Hoop, lefen trots*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- ¹³ *Hoop, lefen trots* - Hoofdlijnenakkoord 2024 – 2028 van PVV, VVD, NSC en BBB.
- ¹⁴ SCP (2024). *Reflectie op het hoofdlijnenakkoord Hoop, lefen trots*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau; CPB (2024). *Analyse budgettaire en economische effecten van het hoofdlijnenakkoord 2025-2028*. Den Haag: Centraal Planbureau.
- ¹⁵ CPB (2024). *Analyse budgettaire en economische effecten van het hoofdlijnenakkoord 2025-2028*. Den Haag: Centraal Planbureau.
- ¹⁶ *Hoop, lefen trots* - Hoofdlijnenakkoord 2024 – 2028 van PVV, VVD, NSC en BBB.
- ¹⁷ W. Blijleven, J. Schaper, A. Mangnus, F. de Koning en S. van Geldere (2024). *Niets moet. Mensbeelden en beleidsvoorkeuren van burgers en beleidsmakers bij sport- en beweegbeleid*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- ¹⁸ W. Huijnk en E. Josten, m.m.v. J.D. Vlasblom (2024). *Brede participatie*. In: L. Vermeij, Y. de Kluizenaar, M. Reijnders en M. Coenders (red.), *Koersen op kwaliteit van de samenleving. Sociale en Culturele Ontwikkelingen 2024* (p. 45-59). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- ¹⁹ J. Bolhaar, F. Bucx, E. Jongen, A. Roeters en M. Vlieg (2023). *Herziening financieringsstelsel kinderopvang. Maatschappelijke effecten van het voorgenomen kabinetsplan*. Den Haag: Centraal Planbureau en Sociaal en Cultureel Planbureau.
- ²⁰ A. de Boer, M. de Klerk, E. Jost en S. de Roos (2023). *Meer integrale visie op mantelzorg nodig* (Position Paper, Input voor rondetafelgesprek Tweede Kamer over mantelzorg op 28 september 2023). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau; SCP (2024). *Reflectie op het hoofdlijnenakkoord Hoop, lefen trots*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- ²¹ E. Miltenburg, B. Geurkink, J. den Ridder, S. Kunst en T. Sipma (2024). *Burgerperspectieven 2024 Bericht 2*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- ²² E. de Bakker, L. Thijssen en W. Portegijs (2023). *Samenleving in beweging. Diversiteit en sociale cohesie nader beschouwd*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- ²³ E. Miltenburg, B. Geurkink, J. den Ridder, S. Kunst en T. Sipma (2024). *Burgerperspectieven 2024 Bericht 2*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- ²⁴ L. Vermeij, J. Broere en J. Vlasblom (2024). *Sociale samenhang*. In: L. Vermeij, Y. de Kluizenaar, M. Reijnders en M. Coenders (red.), *Koersen op kwaliteit van de samenleving. Sociale en culturele ontwikkelingen 2024* (p. 60-75). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- ²⁵ L. Vermeij en L. Thijssen (2024). *De leefwerelden van arm en rijk*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- ²⁶ L. Vermeij, J. Broere en J. Vlasblom (2024). *Sociale samenhang*. In: L. Vermeij, Y. de Kluizenaar, M. Reijnders en M. Coenders (red.), *Koersen op kwaliteit van de samenleving. Sociale en culturele ontwikkelingen 2024* (p. 60-75). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- ²⁷ BZK (2024). *Discriminatiecijfers in 2023*. Den Haag: Ministerie van Binnenlandse Zaken en Koninkrijksrelaties.
- ²⁸ I. Andriessen, J. Hoegen Dijkhof, A. van der Torre, E. van den Berg, I. Pulles, J. Iedema en M. de Voogd-Hamelink (2020). *Ervaren discriminatie in Nederland II*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- ²⁹ M. Coenders en J. Dagevos (2024). *Asiel en migratie*. In: L. Vermeij, Y. de Kluizenaar, M. Reijnders en M. Coenders (red.), *Koersen op kwaliteit van de samenleving. Sociale en culturele ontwikkelingen 2024* (p. 104-120). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- ³⁰ J. Broere en M. Kros (nog te verschijnen). *Nieuw onderzoek naar de relatie tussen etnische diversiteit, contact en algemeen sociaal vertrouwen in Nederlandse buurten, 2012-2020* (internetbijlage bij het rapport *Samen verschillend*). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- ³¹ M. Gijsberts, W. Portegijs, E. de Bakker, M. Versantvoort en J. Broere (nog te verschijnen). *Samen verschillend. Een verkenning van de relatie tussen diversiteit en sociale cohesie in de buurt, op school en op het werk*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.

-
- ³² M. Coenders en J. Dagevos (2024). Asiel en migratie. In: L. Vermeij, Y. de Kluzenaar, M. Reijnders en M. Coenders (red.), *Koersen op kwaliteit van de samenleving. Sociale en culturele ontwikkelingen 2024* (p. 104-120). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- ³³ M. Gijsberts, W. Portegijs, E. de Bakker, M. Versantvoort en J. Broere (nog te verschijnen). *Samen verschillend. Een verkenning van de relatie tussen diversiteit en sociale cohesie in de buurt, op school en op het werk*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- ³⁴ P. Dinesen (2013). Where you come from or where you live? Examining the cultural and institutional explanation of generalized trust using migration as a natural experiment. In: *European Sociological Review*, jg. 29, nr. 1, p. 114-128.
- ³⁵ A. Alesina en E. La Ferrara (2002). Who trusts others? In: *Journal of public economics*, jg. 85, nr. 2, p. 207-234; T. Vroome, M. de Hooghe en S. Marien (2013). The origins of generalized and political trust among immigrant minorities and the majority population in the Netherlands. In: *European Sociological Review*, jg. 29, nr. 6, p. 1336-1350.
- ³⁶ I. Woittiez, B. van Hulst, L. Putman, I. Ooms, K. Sadiraj en M. Versantvoort (nog te verschijnen). *Samenleven in de toekomst. Een verkenning naar sociale cohesie bij veranderende bevolkingsamenstelling in 2050*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- ³⁷ J. Schaper en C. Hartman (2023). *Sceptische visies in het coronadebat. Lessen uit een mixed methods-onderzoek naar coronasceptis in Nederland*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau; WRR (2024). *Nederland in een fragmenterende wereldorde*. Den Haag: Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid.
- ³⁸ SCP (2024). *Reflectie op het hoofdlijnenakkoord Hoop, lef en trots*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- ³⁹ L. van Noije en J. den Ridder (2024). *Burgers over democratie en rechtsstaat. Kennisnotitie voor de Staatscommissie rechtsstaat*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- ⁴⁰ E. Miltenburg, B. Geurkink, J. den Ridder, S. Kunst en T. Sipma (2024). *Burgerperspectieven 2024 Bericht 2*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- ⁴¹ B. Geurkink en L. van Noije (2024). Ervaren overheidsfunctioneren als verklaring voor groepsverschillen in vertrouwen. In: L. Vermeij, Y. de Kluzenaar, M. Reijnders en M. Coenders (red.), *Koersen op kwaliteit van de samenleving. Sociale en Culturele Ontwikkelingen 2024* (p. 149-163). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- ⁴² L. van Noije en B. Geurkink (2024). De relatie tussen burgers en overheid. In: L. Vermeij, Y. de Kluzenaar, M. Reijnders en M. Coenders (red.), *Koersen op kwaliteit van de samenleving. Sociale en Culturele Ontwikkelingen 2024* (p. 76-89). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- ⁴³ B. Geurkink en L. van Noije (2024). Ervaren overheidsfunctioneren als verklaring voor groepsverschillen in vertrouwen. In: L. Vermeij, Y. de Kluzenaar, M. Reijnders en M. Coenders (red.), *Koersen op kwaliteit van de samenleving. Sociale en Culturele Ontwikkelingen 2024* (p. 149-163). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- ⁴⁴ L. van Noije, J. den Ridder en B. Geurkink (2023). Democratie en vertrouwen. In: D. Verbeek-Oudijk, S. Hardus, A. van den Broek en M. Reijnders (red.), *Sociale en culturele ontwikkelingen. Stand van Nederland 2023* (p. 111-132). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- ⁴⁵ *Hoop, lef en trots - Hoofdlijnenakkoord 2024 – 2028* van PVV, VVD, NSC en BBB.
- ⁴⁶ SCP (2024). *Reflectie op het hoofdlijnenakkoord Hoop, lef en trots*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- ⁴⁷ M. Coenders en J. Dagevos (2024). Asiel en migratie. In: L. Vermeij, Y. de Kluzenaar, M. Reijnders en M. Coenders (red.), *Koersen op kwaliteit van de samenleving. Sociale en Culturele Ontwikkelingen 2024* (p. 104-117). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- ⁴⁸ Y. de Kluzenaar, A. van der Heide en J. Iedema (2024). Verduurzaming als sociaal-maatschappelijke opgave. In: L. Vermeij, Y. de Kluzenaar, M. Reijnders en M. Coenders (red.), *Koersen op kwaliteit van de samenleving. Sociale en Culturele Ontwikkelingen 2024* (p. 90-103). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- ⁴⁹ SCP (2024). *Reflectie op het hoofdlijnenakkoord Hoop, lef en trots*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- ⁵⁰ L. van Noije, J. den Ridder en B. Geurkink (2023). Democratie en vertrouwen. In: D. Verbeek-Oudijk, S. Hardus, A. van den Broek en M. Reijnders (red.), *Sociale en culturele ontwikkelingen. Stand van Nederland 2023* (p. 111-132). Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.
- ⁵¹ J. den Ridder, S. Kunst, C. Hartman en E. Miltenburg (2023). *Burgerperspectieven 2023 Bericht 2*. Den Haag: Sociaal en Cultureel Planbureau.